

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА, КОМУНІКАЦІЯ І МАСМЕДІЇ: ТВОРЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

1.

Відтоді, як соціальна наука помітила встановлення та розвиток масового суспільства, увага до засобів масової комунікації стала справою честі дослідників, що прагнуть зрозуміти сучасність. Ба більше: мас-медіа як предмет наукового аналізу, дескрипції та критики змусили подрібнені суспільно-гуманітарні дисципліни об'єднуватися, аби зрозуміти що таке комунікація і в чому причина її потужного впливу на суспільство? В цій паралельній трансформації соціуму і науки стала очевидною системотворча роль комунікації.

З-поміж плеяди визнаних дослідників засобів масової комунікації нашої доби, одним з найвпливовіших був німецький соціолог та юрист Ніклас Луман (1927–1998). Він був тим мислителем, який чи не найсильніше вплинув на сучасне розуміння взаємозв'язку суспільства, політики, культури та мас-медіа. Не покрививши душею можна сказати, що сьогодні ми знаємо суспільну реальність у тих термінах, що їх закарбував та систематизував Луман.

Попри намагання науки відокремити унікальність особистого досвіду від теоретичних та експериментальних розробок, великою мірою опис соціальної реальності пов'язаний із власним життєвим шляхом науковця. Своє життя Луман почав з досвіду «гвинтика» у великих системах, у тектонічних процесах цивілізаційних зсувів середини ХХ століття. Призваний до німецької армії напередодні поразки нацизму (в 1944 році) та військовий полонений 1945 року, він вже на початку дорослого життя бачив вплив суспільства на долі окремих людей, великих суспільних груп та поступ історії людства. Вже на початку свого життя Ніклас Луман розумів екзистенційну необхідність знати суспільство і розуміти процеси, що його творять.

Зазначену необхідність він намагався реалізувати не тільки в теорії суспільства, а й на практиці. Випускник Фрайбурзького університету (1949), Луман зосередив свою увагу на питаннях управління великими процесами, зокрема на ефективності державного управління та формальності судових процесів. І в системі Міністерства культури, і як асистент Президента Вищого земельного суду, і як практик-юрист, у 50-ті роки Луман набував власний досвід участі в соціальних процесах та управлінні ними. Ті самі інтереси в 1960-ті роки Луман проявляє в аспірантурі Гарвардського університету і в соціологічних студіях у Мюнстерському університеті. 1966 року ці емпіричні та теоретичні заняття завершилися захистом докторської ступені з соціології.

Після захисту та здобуття професорської кафедри в університеті Білефельда починається довга і славна академічна кар'єра Нікласа Лумана. Перші ж оприлюднені праці, присвячені функціям формальних організацій, засвідчили появу нового науковця світового рівня в соціології. Однак, як і годиться німецькому вченому, головна методологічна праця Лумана «Соціальна система» з'явилася лише 1984 року, тобто двадцять років після того, як почався проєкт вивчення соціальних систем. А теоретичний «магнус опус» Нікласа Лумана – всепоглинаюча праця «Суспільство суспільства» – вийшла напередодні його смерті 1998 року.

2.

Книжка, яку Ви, шановний читачу, тримаєте в руках – одна з перших праць Нікласа Лумана, що відкривається українській аудиторії,¹ – і відкривається саме як дослідження масової комунікації, мас-медіа та тої суспільної

¹ Готуються до друку в Україні ще й книжки Н.Лумана «Поняття мети і системна раціональність» та «Соціальні системи» у перекладі Михайла Бойченка. Решта текстів доступна для нашої аудиторії російською мовою. Зокрема, йдеться про: Луман, Н. Общество общества. Часть I. Общество как социальная система. — М.: Логос, 2004; Луман, Н. Общество общества. Часть II. Медиа коммуникации. — М.: Логос, 2005; Луман, Н. Общество общества. Часть III. Эволюция. — М.: Логос, 2005; Луман, Н. Общество общества. Часть IV. Дифференциация. — М.: Логос, 2006; Луман, Н. Общество общества. Часть V. Самоописания. - М.: Логос/Гнозис, 2009; Луман, Н. Социальные системы. Очерк общей теории. — СПб.: Наука, 2007; Луман Н. Что такое коммуникация? // Социологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 114—125; Луман Н. Решения в «информационном обществе» // Проблемы теоретической социологии. — СПб.: Издательство СПбГУ, 2000.

реальності, що вони творять. Слід зазначити, що глибока (за рівнем опрацювання) та чимала (за обсягом зусиль) праця перекладача була пов'язана з перекладанням складного німецького тексту на українську. Однак читати «Реальність мас-медіа», а зокрема зрозуміти цей текст, можна, лише маючи уявлення про загальні погляди Лумана на суспільство та особливість його наукової мови, до якої залучено терміни не тільки соціології і правознавства, але й психології, кібернетики, біології, філософії та математики. Тож до чинного перекладу потрібен вступ до теорії соціальних систем Лумана і введення до його термінології. Саме це я і пропоную – в дуже загальних рисах, з певними спрощеннями, які, сподіваюся, допоможуть підібрати ключ до розуміння опису соціальної реальності, утвореної невпинною працею мас-медіа, не тільки академічному товариству, але й практикам: журналістам, редакторам, менеджерам ЗМІ фахівцям зі зв'язків з громадськістю.

3.

Ніклас Луман пропрацював усе життя над питанням про те, що таке суспільний порядок та як він себе відтворює. Набір положень в соціології Лумана, які дають розгорнуту і непросту відповідь на це питання, зазвичай називають «Системною теорією» (Systemtheorie). В цій теорії Луман продовжив працю свого вчителя, Талкота Парсонса, американського соціолога та засновника структурно-функціональної системної теорії. Як і Парсонс, Луман сконцентрував свою дослідницьку увагу на понятті структури, однак на відміну від вчителя, він аналізував не системи як такі, а функції систем: адже системи постають через витворення та відтворення своїх функцій.

Логіку розгортання поглядів Лумана варто почати з уявлення про те, що світ є комплексністю та надскладністю різних подій, зв'язків та фактів. Власне кажучи, складність світу походить з того, що в ньому відбувається безмежна кількість подій, між якими можуть встановлюватися безмежна кількість зв'язків: все, що є, щомиті могло бути інакшим. Ця світова складність є настільки значною, що людина як обмежена за спроможностями та часом існування істота потребує спрощення для себе світових подій. У філософській антропології прийнято вважати, що людина як відкрита до життя істота, аби вижити в складному світі потребує орієнтирів, а отже вдається до спрощення світу, редукування безлічі напрямів і напрямків до чіткої структури орієнтації. Ніклас Луман, описуючи складність світу, каже, що, аби перетворити цю комплексність і надскладність на прийнятне місце для людини, постають системи. У Лумана в основі спрощень світу

лежать три системи: соціальні, психічні та органічні. Оскільки всі системи за своєю засадничою структурою є однакові, то вони здатні упорядковувати світ як структурно єдиний, придатний для типового опанування людиною.

Зазвичай системою називають множину об'єктів включно з їхніми якостями, що як елементи пов'язані відношеннями. Однак для Лумана не елементи і зв'язки є ключем до розуміння системи. Йому йдеться про «різницю» (саме так в українському перекладі подано поняття «Differenz»), тобто окремішність, відмінність, як ключову ознаку системи. За Луманом система конститується через межу (Grenze), що пролягає між системою та довкіллям (Umwelt). Довкіллям в цьому випадку називається все те складне, що є по той бік системи. А межа прокладається в процесі спрощення світової складності, яке забезпечує система. Спрощення, тим не менш, має бути обмеженим, аби система могла бути дієвою і бути здатною утримувати баланс між екзистенційною потребою людини в спрощенні світової складності та не менш екзистенційною потребою через систему взаємодіяти з довкіллям. Тож система має не тільки спрощувати, але й бути відносно відкритою, щоб сприймати вхідні сигнали ззовні та трансформувати їх у власні данні відповідно до власної структури. Фактично, система існує в процесі того, що приймає зовнішній імпульс і перетворює його на власний продукт, який чітко пов'язано з ідентичністю саме цієї системи. В свою чергу ідентичність системи – продукт її самообмеження, тобто ствердження своєї різниці.

Загалом, Луман вирізняє три типи систем: соціальні, фізичні та органічні. Соціальна система для Лумана – це сукупність спрощувальних функцій, що визначають наслідки подій, вирази соціальних дій та перебіг соціальних взаємодій. Соціальні системи мають за функцію «утворювати, переробляти та редукувати складність та робити світ придатним до потреб людини хоча б за мінімальним порядком, аби людина могла в ньому орієнтуватися та діяти планомірно».² Тобто, соціальний світ є дещо простішим за власне довкілля, і це спрощення відбувається завдяки тому, що в соціальній системі є менше можливостей для встановлення комунікації – система конститується через покладення межі та різниці між собою та довкіллям. У соціальному світі люди перебувають в таких умовах, що дозволяють їм очікувати щось певне від інших членів суспільства. В той момент, щойно ми здійснюємо акт очікування чи передбачення дії іншого, то беремо участь в

² Münch, R. Soziologische Theorie. Band 3: Gesellschaftstheorie. – Frankfurt am Main, 2004. – S. 182 f.

конструюванні соціальної системи. Можливість в одному вчинку передбачати наслідком інший вчинок є власне комунікацією, що засадничо постає у відповідь на потребу людини у спрощенні складності. Це і є соціальна система – система, що постала з комунікації взаємопрямованих очікувань та дій.

В свою чергу, фізична система – це передусім людина як фізична істота – актор (діяльна людина), що діє на основі своїх відчуттів та смислів. Фізичні системи уможливають існування соціальної: взаємодія двох фізичних систем є джерелом соціальної системи. В цьому аспекті структурні поєднання та взаємопроникнення двох чи більше акторів є інтерпретацією. В цій ситуації для кожної фізичної системи інша істота є доквіллям та складністю. В процесі переробки вхідних даних обома контактуючими фізичними системами постає соціальна система з її образом та власною ідентичністю.

Органічна система це ще одна система, що, як і фізична, стосується безпосередньо окремої людини, а саме її органічних функцій і структур. В деяких текстах Луман говорить про людину, як поле багатьох систем, включно з фізичною, органічною і навіть нейронною.

Для того, щоби системи мали внутрішню єдність, їм потрібен особливий засіб (Medium). Луман говорить про те, що смисл (вибір між альтернативами, після якого необрані альтернативи залишаються чинними) – це і є засіб-Medium системи. За допомоги смислів системи спрощують складність оскільки обирають з-поміж багатьох альтернатив лише одну можливість, а так утворюють простір для встановлення комунікації. Однак у кожній системі він є особливий. У фізичній системі цей смисл є мисленням, а у соціальній системі – комунікація.

В продовження вивчення смислів, німецький соціолог увів до своєї теорії поняття аутопоєзису, чи самореференції. Під цим словом мається на увазі ситуація, за якої система в процесі обробки складності доквілля утворює та зберігає власну автономію. Справжня система є аутопоетичною, тобто оперативно-закритою системою, що діє на основі власної структури, чи в луманівській термінології – «внутршнього коду». У спостереганні за складністю доквілля, система є «відкритістю через закритість»: завдяки тому, що її закритість дозволяє системі спостерігати за зовнішнім і бачити його складність, система є максимально відкритою.³

³ Luhmann, N. Einführung in die Systemtheorie. – Frankfurt am Main, 2002. – S. 100 ff.

Особливість мислення Лумана полягала в тому, що він застосував міждисциплінарний підхід до вивчення суспільства. Якщо сьогодні міждисциплінарність є цілком узвичаєним підходом до дослідження, то на початку кар'єри німецького соціолога евристичність цього підходу потребувала серйозного доведення. В основу свого міждисциплінарного підходу Ніклас Луман поклав концепцію «аутопоезису». Чилійські біологи, нейрофізіологи та, одночасно, філософи Умберто Матурана (нар. 1928) та Франциско Варела (1946 – 2001)⁴ увели в науковий обіг поняття «аутопоезіс» як імя для процесів самопобудови, самоутворення та самовідтворення складних живих систем, включно з людиною. Важливим аспектом цієї концепції є те, що в ній немає розрізнення виробника і виробу, Творця і Тварі: самовідтворювана система творить сама себе. Цю концепцію Луман застосував для того, аби зобразити суспільство як систему, що утворює себе за допомоги власного уявлення про свою відмінність від свого довкілля, зокрема і від індивідуальної свідомості людини, і від природного оточення. Вирізнення себе з-поміж всіх явищ світу, суспільство неначе утворює свою окрему нішу, де можливе функціонування соціуму за своїми власними принципами.

Зазначена аутопоестична система існує на трьох рівнях: на рівні коду, структури та процесу. В термінології Лумана, код – це схема простого розрізнення між двома альтернативами. Завдяки кодовому розрізненню відбувається закриття системи в цілісність. Натомість структури – це умови, за яких відбувається рішення про відокремлення, тобто віднесення даних до довкілля чи внутрішніх змістів. На цьому рівні структурами можуть бути очікування, цінності, норми і ролі. На їхній основі структура проявляється ще й як програма, тобто як можливість приймати до уваги зовнішні данні, яким можна приписувати ті чи інші оцінки чи значення.⁵ Нарешті, процес – це перебіг взаємодії в межах системи, та між системою і довкіллям. Разом три рівні забезпечують функціональну адекватність і самореферентність соціальної системи.

Як уже було вказано, комунікація – це засіб-Medium соціальної системи. За словами Лумана, «те, що відбувається завжди у суспільстві, це комунікація».⁶ Тим самим Луман наголошує, що комунікація конститує суспіль-

⁴ Див. докладніше: Матурана У., Варела Ф. Древо познання,— М.: Прогресс-Традиция, 2001.

⁵ Luhmann, N. Ökologische Kommunikation. – Frankfurt am Main, 1986. – S. 83.

⁶ Luhmann, N. Einführung in die Systemtheorie. – Frankfurt am Main, 2002. – S. 90.

ство, а не дії окремого індивіда. Саме комунікація створює та утримує межі суспільства. В системній теорії розрізняються три компоненти комунікації: 1) інформація, яка повідомляє людині про стан справ; 2) повідомлення як форма комунікації (мовлення, письмо, міміка); та 3) розуміння смислу.

Попри відмінність систем, між ними відбувається постійна взаємодія. Цю взаємодію Ніклас Луман називає як «структурне поєднання» (так у нас в українському тексті перекладено термін «Korplung»). Структурне поєднання – це зв'язок між системами, зокрема соціальною та фізичною. Засіб-Medium зв'язку цього структурного поєднання застосовує мову так само, як фізична система оперує мисленням, а соціальна система – комунікацією. За Луманом, мова має подвійну природу: «вона застосовна і як фізична, і як комунікативна, і не перешкоджає, аби обидві операції відбувалися одночасно та залишалися окремими». ⁷

Серед наявної множини соціальних систем Луман розрізняє три типи: інтерактивні, організаційні та суспільні системи. Інтерактивні системи постають з дії присутніх, тобто людей, які саме в цей момент відчують і перебувають у ситуації. Прикладом інтерактивної системи є лекція: тут її смислом є словесні повідомлення лектора, питання аудиторії, тощо; а докільля будуть всі люди з-поза аудиторії. Організаційні системи – це системи, в яких участь людей пов'язана із певними умовами, наприклад правилами, тобто штучними способами поведінки з тривалим дотриманням. Вищий навчальний заклад – приклад такої організаційної системи. Нарешті суспільні системи є найзагальнішими з усіх систем, і до них уходять усі інтерактивні та організаційні системи, але при цьому ані інтерактивна ситуативність, ані жорсткі правила вступу-виходу до організації тут не діють: суспільство вище за ці ознаки. За Луманом, суспільство – це система найвищого та найзагальнішого порядку.

Окрім поділу на три основні типи соціальних систем, Луман говорить про їхній поділ ще й на підсистеми. Внутрішня диференціація соціальної системи відбувається як те саме повторення відмежування субсистеми від докільля, але тільки в межах соціальної системи.⁸ Так, у в межах сучасного суспільства виокремлюються такі субсистеми: наука, політика, освіта, релігія, право, економіка та мистецтво. Всі вони функціонують зі своїми

⁷ Ibid., S. 275.

⁸ Luhmann, Einführung in die Theorie der Gesellschaft. – Frankfurt am Main, 2002. – S. 238.

засобами-медіями, кодами, програмами та процесами. Аби спростити опис субсистем, варто розглянути інформацію подану в Таблиці 1:

Таблиця 1. Система функцій ⁹

	Наука	Політика	Право	Економіка
Функція	Продовження знання	Колективні обов'язкові рішення	Стабілізація нормативних очікувань	Рулювання доступу до ресурсів
Засіб	Істина	Влада	Право	Гроші
Код	Істинне/неістинне	Має владу/безвладний	Справедливе/несправедливе	Має власність/не має власності
Програма	Метод і теорія	Правила політики	Правові порядки, закони, інструкції	Економічні порядки
Комунікація	Науковий вираз	Політичні рішення	Правові вирази/формулювання	Економічні транзакції

Відповідно до цього, таку субсистему, як наука можна описати в такій спосіб. Її функція – продовження знання; її засіб – істина, яка кодує дані як такі, що є істинними чи неістинними. Таким чином, код потребує програми у вигляді методу і теорії, що комунікується в наукових виразах, формулах та законах. Як бачимо, попри показну складність системної теорії, вона пропонує прості і точні терміни, які дозволяють вагомо описати соціальну систему та субсистеми.

Також соціальну систему можна описати у вигляді реєстрування структурних поєднань, що становлять такі утворення як конституція, власність, установи та інше. Докладніше приклади цих зв'язків описані в Таблиці 2.

⁹ Münch, R. Soziologische Theorie. Band 3: Gesellschaftstheorie. – Frankfurt am Main, 2004. – S. 213, Tabelle 3.1.

Таблиця 2. Структурні поєднання у соціальній системі¹⁰

Функціональна система	Структурне поєднання	Функціональна система
Право	Конституція	Політика
Право	Власність/суспільна угода	Економіка
Наука	Університет	Освіта
Економіка	Атестат/диплом	Освіта
Політика	Податки/казначейство	Економіка
Політика	Політичне консультування	Наука

Зазначені структурні поєднання утворюють суспільні мережі та самі субсистеми налаштовані на те, аби пов'язувати всіх досяжних осіб у комунікації. При цьому люди, що не здатні підтримувати комунікацію за мінімальними правилами, встановленими в момент виокремлення субсистеми, виводяться з комунікації. Так соціальна система через дотримання правил комунікації провадить соціальну інклюзію (залучення) та ексклюзію (вилучення). За приклад такого дотримання чи порушення правил може правити повідомлення, надіслане фаховим науковцем і аматором-дослідником для публікації в професійному науковому часописі: їхні тексти матимуть відмінну оцінку і перший текст буде прийнято, а другий, скоріше за все, відхилено.

На закінчення опису загальних рамок системної теорії Нікласа Лумана я маю зазначити, що в своїх розвідках він іде ще глибше, розрізняючи все глибше і глибше підсистеми та субпідсистеми. В нашому випадку найважливіше усвідомити, що соціальна система – багатогранна, аутопетична, заснована на комунікації система, яка утворює особливий світ існування людського суспільства. З-поміж усіх цих ознак, фундаментальним принципом суспільства виступає комунікація, яка у відокремленій суспільній реальності під'єднує одну субсистему з іншою. Комунікація за Луманом – це троїста єдність інформації, повідомлення та розуміння. Останнє – це розуміння розрізненості інформації та повідомлення. Як сам учений писав, «так само як життя чи свідомість, комунікація також є емерджентною (такою, що постає і виникає, а не створеною наперед – ММ) реальністю, станом речей *sui generis*. Вона здійснюється за посередництва трьох відмінних селекцій, а саме: селекції інформації, селекції повідомлення цієї інформа-

¹⁰ Ibid., S. 214, Tabelle 3.2.

ції та селективного розуміння чи нерозуміння та його інформації».¹¹ В цих селективних мережах смисл є засобом, який забезпечує з'єднуваність окремих комунікацій (мас-медіа, науку, політику, релігію, право тощо) воєдино. Кожна з комунікативних підсистем також переживає певне відокремлення в межах цілої суспільної системи. Кожна така підсистема має особливе кодування комунікації, що включає в себе свої специфічні комунікації, відкидає чужі та забезпечує збереження власної окремішності. Однак попри все більшу подільність, суспільство є цілісною системою, цілісність якої забезпечує її закритість.

Також важливо вказати на ключову роль комунікації і її засобів для існування соціальних систем – від інтерактивних та організаційних до суспільства загалом. Комунікація – це базова аутопоетична операція. Доки комунікація оперує, система існує; якщо система не оперує, вона не існує. У мас-медіа як ключових комунікаційних операціях та як окремії субсистемі операція відбувається так, аби продовжити до безмежжя власне існування: мас-медіа публікують/друкують, надсилають і повідомляють так, аби ці операції продовжувалися і надалі. Система мас-медіа працює так, наче власна комунікація відбуватиметься в необмеженому майбутньому. Кожне повідомлення передбачає наступне повідомлення, і при цьому ніколи не йдеться про репрезентацію світу, як він дається нам на перший погляд. Секрет в тому, що комунікація стосується зовнішнього лише на позір: тільки наївне сприйняття ставиться до повідомлення мас-медіа як до повідомлення про істинний стан справ довкілля. Насправді, комунікація стосується лише правил власної субсистеми, що власне і є ознакою аутопоетичності, яка за допомоги двозначного коду відокремлюється від довкілля та встановлює власну ідентичність. Тож, за словами Лумана, «соціальні системи постають не з людей, не з дій, а з комунікацій».¹² Так комунікації, серед яких нам йдеться про владу, гроші, любов, мистецтво та істину, правлять світом людей.

4.

Після вищевикладеного вступу до системної теорії Нікласа Лумана змісти «Реальності мас-медіа» стають прикладами загальних положень теорії. У

¹¹ Луман, Н. Что такое коммуникация? – [Ел. документ]: http://www.soc.pu.ru/publications/pts/luman_3.shtml (перевірено: 2.06.2010).

¹² Luhmann, N. *Ökologische Kommunikation*. – Frankfurt am Main, 1986. – S. 269

запропонованій Вашій увазі книзі, шановний Читачу, Луман перевіряє, що таке «новина» і як у ній присутня «реальна подія», про яку повідомляють мас-медіа. Як ми бачили в загальному аналізі систем, реальність, з якою працює система, як мінімум подвоєна: окрім реального довкілля є реальність, утворена функціонуванням системи. У випадку з масмедійною новиною, реальна повідомлена подія має стосунок і до довкілля, і до тої реальності, що її продукують мас-медіа. Мало того, для суспільства немає іншої реальності, ніж її масмедійна версія. Як Луман зазначив, до функцій мас-медіа належить робити «внесок у конструювання суспільної реальності... і постійна реактуалізація самоописання суспільства та його когнітивних світових горизонтів...».¹³ Тут можна сказати – з певним застереженнями, що в суспільстві реальним є те, що повідомлено в масмедіях.

Слід завважити, що мас-медіа не мають ексклюзивного права на конструювання реальності. В її творенні беруть участь і інші типи комунікації. Однак Луманові йдеться про те, що «співучасть мас-медіа є вкрай необхідною, коли йдеться про широке розповсюдження, можливість анонімного і тим самим непередбачуваного сприйняття інформації».¹⁴ Тож з-поміж усіх медій, мас-медіа мають особливе значення.

З огляду на ці поправки Ніклас Луман знов ставить своє питання про соціальну систему і розуміння суспільством самих себе в новій формі: «...Як це можливо, що інформація про світ та про суспільство визнається інформацією про реальність, якщо відомо, як вона виробляється?».¹⁵

Вам цікава відповідь? Ви знайдете її на сторінках Луманової книжки «Реальність мас-медіа», яку Ви тримаєте в своїх руках.

Михайло Мінаков,
доктор філософських наук,
Національний університет “Києво-Могилянська академія”

¹³ Луман Н. Реальність мас-медіа / Пер. с нем. В. Климченко. – К.: АУП, ЦВП, 2010. – Гл. XIV. Публічність.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само, Гл. XVI. Кібернетика другого порядку як парадокс.